Europejski Szlak
Gotyku Ceglanego

www.eurob.org

Izabela Kozłowska

Fortyfikacje Szczecina

1. Średniowiecze fortyfikacje

Miasto lokacyjne

Na straży porządku i bezpieczeństwa średniowiecznych mieszkańców Szczecina czuwały murowane mury obronne o długości ok. 2,5 km. Ich powstanie wiąże się z lokacją miasta na prawie niemieckim (magdeburskim) przeprowadzoną w 1243 r. przez księcia zachodniopomorskiego Barnima I. Prawo lokacyjne zastępujące słowiańskie prawa książęce, obok nowego porządku administracyjno-sądowniczego, wprowadzało zachodnioeuropejskie wzorce kształtowania architektury i urbanistyki miejskiej. Dawne fortyfikacje z wałami ziemno-drewnianymi, które otaczały słowiański gród i podgrodzia od 2 poł. XI w., zastąpione zostały na przełomie XIII i XIV w. murowanymi konstrukcjami. Najstarsza pisana wzmianka o murowanych fortyfikacjach Szczecina pochodzi z 1283 r. (rys.1).

Rys.1. Widok *Alten Stettin* z 1630 r., Braun/Hogenberg.

Mury obronne i baszty

Kamienno-ceglany mur obronny wznosił się na wysokość ok. 5 m, 7,5÷9 m. U podstawy posiadał szerokość ok. 2 m, zwężając się ku górze do ok. 1 m, zwieńczony był krenelażem. W rytmie co 25÷30 m mur rozdzielały baszty łupinowe (*wiekhaus*, *wikhus)* i baszty cylindryczne (*turm*) zapewniające obronę skrzydłową prawdopodobnie „martwej" kurtyny. Nie dysponujemy źródłowymi wiadomościami na temat istnienia ganków strażniczych wzdłuż murów, jak i co do dokładnej ilości baszt. Mury otoczone były 2 fosami oraz wałem ziemnym pomiędzy nimi. Baszty typu *wiekhaus,* przypuszczalnie w sumie 37 (wg szwedzkiego spisu katastralnego z lat 1705–1709), zakładane były najczęściej na rzucie prostokąta. Początkowo baszty łupinowe były otwarte od strony miasta i posiadały 3 kondygnacje, ostatnią bez zadaszenia. Z czasem baszty podle-

gały przebudowie – były zamykane od strony miasta, podwyższane i zwieńczane zadaszeniem o różnych formach. Baszty wystawiano poza lico muru obronnego w kierunku przedpola na głębokość ok. 1,5 m. Wśród baszt szczecińskich były również baszty cylindryczne (prawdopodobnie 9). Jedna z baszt tego typu, malowniczo ulokowana u stóp Zamku Książąt Pomorskich, zachowała się do naszych czasów. Baszta Panieńska *(Frauenturm)* nazywana również Basztą Siedmiu Płaszczy *(Sieben Mänteln Turm)* jest nie tylko jednym z symboli miasta Szczecina, ale także kanwą dla *legendy o nieszczęsnym krawcu książęcym. Krawiec, z pięknej tkaniny, która została mu powierzona, miał uszyć 7 płaszczy na pielgrzymkę do Ziemi Świętej, którą planował odbyć książę Bogusława X. Na prośbę swojej małżonki zachwyconej kosztownym materiałem krawiec umiejętnie wykroił dla niej suknię. Po powrocie z pielgrzymki doniesiono księciu o kobiecie ubranej w suknię z książęcego materiału. Za karę książęcego krawca osadzono o wodzie i chlebie na pół roku w Baszcie Panieńskiej, noszącej od tej pory także nazwę Siedmiu Płaszczy.* Być może, że bardziej prozaicznym powodem, dla którego baszta nosi taką nazwę, był fakt ufundowania i utrzymywania jej przez cech krawców. Trzykondygnacyjna baszta, o średnicy 9 m i zwieńczona krenelażem oraz cofniętym stożkowym hełmem, do 1732 r. służyła jako więzienie. Prawdopodobnie na przełomie XIX i XX w. rozebrano górną część baszty i nadbudowano ją dwiema kondygnacjami na rzucie ośmiokąta na funkcje mieszkalne. Zabytkową strukturę baszty odsłoniły dopiero zniszczenia zabudowy Starego Miasta w wyniku nalotów dywanowych w 1944 r. Po wojnie basztę, która samotnie stała na pustej niezagospodarowanej przestrzeni, uznano za zabytek (1954 r.) i poddano w 1964 r. działaniom konserwatorskim (rys.2a,b).

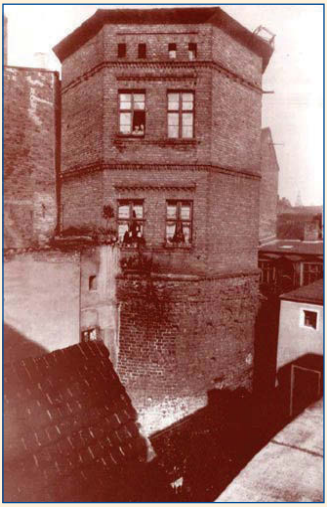

Rys. 2a. Baszta Siedmiu Płaszczy ok. 1905 r.
Rys. 2b. Baszta Siedmiu Płaszczy współcześnie, 2015.

Średniowieczne mury obronne straciły na znaczeniu wraz z pojawieniem się nowych systemów obronnych – nowożytnych ziemnych systemów fortecznych. Szwedzkie fortyfikacje, wzniesione wokół Szczecina na początku XVII w., były jeszcze sprzężone ze średniowiecznym systemem obronnym, który pełnił funkcję drugiej linii obrony miasta. Ich los został jednak ostatecznie przypieczętowany w wyniku rozbudowy twierdzy szczecińskiej o pruskie dzieła fortyczne w latach 1724–1740. Wtedy to kolejne partie średniowiecznych murów sukcesywnie rozbierano, na tyle skutecznie i sprawnie, że w 1 połowie XIX w. miasto pozbawiono śladów ich istnienia. Dopiero w trakcie nowych realizacji budowlanych prowadzonych po likwidacji twierdzy szczecińskiej natrafiano na ich relikty. W 1925 r. w trakcie rozbiórki domu przy ul. Bollwerk 10/Kłodna 19 odkryto fragmenty muru obronnego o długości ok. 15 m przylegającego do dawnej Bramy Kłodnej. Niestety relikty muru bezpowrotnie stracono w następstwie budowy trasy odrzańskiej po 2 wojnie światowej (rys.3a,b).

Rys. 3a, b. Zdjęcia wykonane w 1925 r. przedstawiają relikty muru obronnego przy dawnej Bramie Kłodnej.

Z kolei niewielki fragment muru oporowego pod mur obronny, który przed 2 wojną światową był wbudowany w kamienicę na ul. Podgórnej 40 (*Rosengarden 40*), zachował się do czasów współczesnych. Relikty muru, niegdyś przylegającego do bramy Świętego Ducha, upamiętnia obecnie tablica informacyjna (rys.4a,b).

Rys. 4a. Mur oporowy średniowiecznych fortyfikacji wkomponowany w budynek mieszkalny, 1930 r.
Rys. 4b. Mur oporowy współcześnie.

W 2004 r. w bezpośrednim sąsiedztwie zachowanych fragmentów średniowiecznych murów na ul. Podgórnej dokonano sensacyjnego odkrycia. W trakcie wykonywania fundamentów pod nowy budynek usługowo-mieszkalny przy ul. Św. Ducha 5, 5a, 5b odkryto relikty baszty cylindrycznej oraz fragmenty muru obronnego, który otaczał klasztor franciszkański z kościołem pod wezwaniem św. Jana Ewangelisty. Obiekty znajdowały się na głębokości ok. 3 m. Baszta miała średnicę 6,65 m, natomiast mur miejski posiadał szerokość 1,1 m. Po przeprowadzonych badaniach archeologicznych relikty zostały włączone w nową realizację, a ich przebieg został uczytelniony na poziomie terenu i w kondygnacji garażu podziemnego. W ścianie nowego budynku, przy użyciu innego materiału, odwzorowano przebieg dawnego muru obronnego, który w tym miejscu bezpośrednio stykał się z Bramą Św. Ducha. Niestety uczytelnienie wykonane niestarannie oraz brak tablic informacyjnych o obiekcie skazuje je na niezrozumienie (rys.5a,b).

Rys. 5a. Odkryty fragment fundamentów Baszty Okrągłej oraz muru miejskiego z XIV w.
Rys. 5b. Uczytelniony fragment baszty na powierzchni chodnika od strony Odry.

Bramy miejskie

Najsłabszym elementem murów obronnych, ale i najważniejszym były bramy miejskie: Panieńska, Młyńska, Passawska i Św. Ducha oraz 7 bram wodnych i 2 furty od strony nabrzeża Odry.

Mieszkańcy średniowiecznego miasta żyli zgodnie z rytmem wyznaczanym przez miejskie prawa i obyczaje. Wraz ze świtem zapowiadającym początek dnia otwierano drewniane wrota bram i furt miejskich, zamykając je wraz z zapadającym zmierzchem (bramy miejskie latem otwierano w godzinach 4.30÷20.00, zimą 7.30÷15.30). W tych miejscach regulowano ruch miejski i kontrolowano obcych przybyszów oraz ich dobytek. Obok funkcji obronnych bramy były obiektami, które budowały prestiż miasta, więc nierzadko były pięknie dekorowane. Niestety na podstawie zachowanych przedstawień ikonograficznych można jedynie opisać formę i ogólny kształt szczecińskich bram, natomiast trudno wypowiadać się na temat ich walorów estetycznych.

Bramy miejskie:

– Brama Młyńska (*Mühlentor*) (rys.6a) prowadziła w kierunku młynów usytuowanych nad strumieniem Osówka. Najstarsza z bram szczecińskich, w dokumentach wspomniana już w 1268 r.,

Rys. 6a. Brama Młyńska.
Rys. 6b. Brama Passawska.
Rys. 6c. Brama Św. Ducha, Rys.6d. Brama Panieńska
Rys.6a, b, c, d Fragmenty widoku „Alten Stettin", ręcznie kolorowany miedzioryt z 1630 r. na podstawie z czarno-białej grafiki z 1581 r., Braun/Hogenberg.

składała się z bramy szczytowej z dwuspadowym dachem i kalenicą prostopadłą do przejazdu bramnego oraz z dobudowanego później barbakanu na rzucie półkola (1 połowy XIV w.). Obie części były połączone murowaną szyją, przed barbakanem zarzucony był drewniany, zwodzony most. Barbakan dodatkowo wzmacniała przednia brama wzniesiona w 1472 r. na rzucie wieloboku, którą otaczała drewniana palisada. Pod koniec XIX w. jej relikty odkryte zostały podczas wznoszenia kamienic czynszowych na terenie ul. Małopolskiej (*Augustastraße*). Kolejnym interesującym znaleziskiem było odsłonięcie fundamentów barbakanu Bramy Młyńskiej w 1934 r. podczas wykonywania wykopów pod fundamenty Miejskiej Kasy (*Städtische Sparkasse,* obecnie w budynku znajduje się Sąd Rejonowy i Bank PKO SA) przy Placu Żołnierza Polskiego (rys.7).

Rys. 7. Zdjęcie wykonane w 1934 r. przedstawia relikty barbakanu Bramy Młyńskiej na terenie dawnych ogrodów Generalnej Komendantury. Na ich miejscu wzniesiono budynek *Städtische Sparkasse.*

– Brama Panieńska (*Frauentor*) (rys.6b) nazwę swą wywodziła od ulokowanych u jej wylotu zabudowań klasztoru cysterek pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny (*Heilige Jungfrau Maria*). Prawdopodobnie brama stanęła na miejscu wcześniejszej drewnianej bramy prowadzącej do słowiańskiego podgrodzia. Po raz pierwszy w dokumentach źródłowych wspomniana została w 1307 r. Główna brama zespołu bramnego reprezentowała ten sam typ, co Brama Młyńska. W 1 połowie XV w. dobudowana została szyja oraz zewnętrzna brama przednia, którą flankowały 2 cylindryczne baszty wspomniane w dokumencie z 1462 r. Brama po sprzedaży przez magistrat miejski w 1795 r. uległa rozbiórce.
– Brama Świętego Ducha (*Heilige Geisttor*) (rys.6c) swoją nazwę wywodziła od szpitala Świętego Ducha położonego poza miejskimi murami na terenie Górnego Wiku. Pierwsza Brama Świętego Ducha, o której wspominają najstarsze księgi miejskie (1306 r.), położona była głębiej w kierunku północnym w stosunku do drugiej bramy, która założona została po włączeniu w obszar miasta, tzw. kwartału passawskiego z klasztorem franciszkanów Św. Jana Ewangelisty (1318 r.). Zespół bramny składał się z bramy głównej typu szczytowego oraz szyi i barbakanu na rzucie półkola zwanego rondlem. Budowę rondla zakończono w 1467 r. Zespół bramny rozebrano w 1724 r.

– Brama Passawska – Paschardii (*Passauertor*) (rys.6d), pochodzenie nazwy nie jest do końca jasne, być może nawiązuje ona do drogi prowadzącej na pola i pastwiska miejskie, a wtedy należałoby jej nazwę przetłumaczyć jako brama pastewska. Malowniczą opowieść o pochodzeniu nazwy bramy przytacza Paul Friedeborn w swym dziele poświęconym historii miasta Szczecina z 1613 r.: *Pod koniec XIV w. pewien kupiec zwany Benedictus Passow używał obok właściwej szczecińskiej miary inny fałszywy korzec dla dużego i małego szaflika zbożowego. Chęć zysku kupca doprowadziła wielu spośród biedoty do bankructwa, za co chciwy Benedykt został w końcu ukarany więzieniem. Aby zmyć swoje winy, zobowiązał się wybudować bramę miejską w górnej części miasta, która wychodzić będzie na pola. Muratorzy wznoszący bramę na pamiątkę fundatora od strony przedpola wymurowali trzy okrągłe otwory w kształcie zbożowych szaflików, a z czasem bramę zaczęto nazywać „Passoischthor”.*

Forma bramy była, tak jak w przypadku pozostałych bram szczecińskich, typu szczytowego, ale z kalenicą równoległą do przejazdu bramnego. Główną bramę połączono szyją przerzuconą nad fosą z bramą przednią oraz mostem wybudowanym nad kolejną fosą. Przed zespołem bram z czasem wzniesiono basztę na rzucie prostokąta, której nadano formę szczytową. W sąsiedztwie bramy, na zewnątrz murów miejskich, ulokowany był zespół szpitalny pod wezwaniem Św. Jerzego. W 1659 r. rozebrano zewnętrzną cześć bramy, pozostawiając jedynie jej wewnętrzną część, którą ostatecznie również rozebrano, wykorzystując jako fundament pod wiatrak typu holenderskiego.

Bramy wodne i furty

Bramy wodne i furty w mniejszym zakresie pełniły funkcje militarne, przede wszystkim regulowały i nadzorowały ruch uliczny pomiędzy miastem a nabrzeżem portowym (z domami handlowymi (*sellhaus*), spichlerzami i pomostami), na którym toczyło się życie gospodarczo-handlowe miasta. Na tym odcinku długość murów wynosiła ok. 600 m. Bramy wodne nie posiadały tak rozbudowanych systemów architektonicznych, jak cztery główne bramy miejskie, ale przedstawienia ikonograficzne wskazują, że przybierały ciekawe formy z bogatą dekoracją, szczególnie w przypadku bramy Mostu Długiego i Mariackiej (rys.8).

Rys. 8. Fragment widoku „Alten Stettin” z 1630 r., Braun/Hogenberg.

2. Fortyfikacje nowożytne

Narodziny nowożytnej twierdzy – fortyfikacje szwedzkie

Powstanie nowożytnych fortyfikacji Szczecina związane jest z tragiczną i niszczycielską wojną, jaka w północnej Europie toczyła się w latach 1610-1630. Wojna trzydziestoletnia zastała księstwo zachodniopomorskie nieprzygotowane do podjęcia jakichkolwiek działań obronnych. Bezbronne państwo od 1627 r. było miejscem kwaterunku wojska cesarskiego pod dowództwem Wallensteina. 24 czerwca 1630 r. ląduje na ziemiach księstwa armia Gustawa Adolfa, zmieniając dotychczasową sytuacją geopolityczną. Pod bramami Szczecina oddziały szwedzkie pojawiają się 10 lipca 1630 r. W następstwie rokowań, podjętych jeszcze przed przystąpieniem Szwecji do działań wojennych, Szczecin został obsadzony przez załogę pomorsko-szwedzką, a 4 września 1630 r. doszło do podpisania obronnego sojuszu pomiędzy Szwecją i księstwem zachodniopomorskim.

Opanowanie Szczecina przez wojska szwedzkie w 1630 r. wiąże się z ważnymi przemianami architektoniczno-przestrzennymi miasta. Na rozkaz króla Gustawa II Adolfa rozpoczęto wznoszenie nowych fortyfikacji według zasad szkoły staroholenderskiej, które uczynić miały z miasta nowoczesną, silną fortecę i szwedzką bazę wojenną.

Nowe fortyfikacje wykonano na podstawie projektów sporządzonych przez inżynierów będących na służbie szwedzkiego korpusu inżynieryjnego (Państwowe Szwedzkie Biuro Pomiarów) Dawida Portiusa i Fransa de Traytorrensa.

Obok trzonu głównej twierdzy z 7 bastionami wzniesiono dodatkowo 3 ufortyfikowane obszary (w tym 2 obozy wojskowe, które po zakończeniu wojny miały stać się nowymi dzielnicami mieszkaniowymi Szczecina) (rys.9).

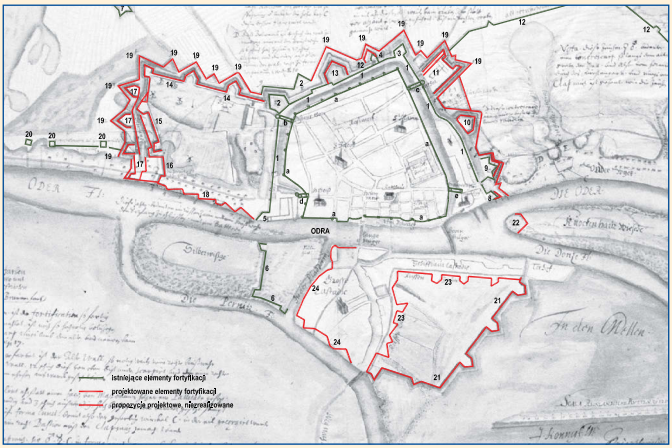

Rys.9. Fortyfikacje szwedzkie w latach 1630–1632 wg projektu Portiusa.

W trakcie 9 lat wzniesiono główny trzon twierdzy, na który składały się:

– **wewnętrzna linia obrony:** mury średniowieczne; wał główny z 7 bastionami: I Panieński, II Kaggena do ok. 1638 bastion detaszowany, III Piotra do ok. 1638 bastion detaszowany, V Nadszaniec, VI Królewski, VII Passawski, IX Św. Ducha (Ślimak),
– **zewnętrzna linia obrony:** dzieło rogowe przed Bramą Młyńską, które przed 1659 r. przekształcone zostało w rawelin; Rawelin 6–7 pomiędzy Bastionami VI i VII; linia obrony tzw. *Lange Linie*, zlikwidowana do 1659 r.; linia obrony tzw. *Störfang;* północny obóz zlikwidowany pomiędzy 1648–1659,
– **dzieła położone na przedpolu twierdzy:** Szaniec Gwiaździst *(Sternschanz*),
– **fortyfikacje na terenie Łasztowni, Kępy Parnickiej i wyspie Bielawa**.

Twierdza szczecińska kilkakrotnie poddana była próbie ze swojej wartości bojowej podczas oblężeń w roku 1659, 1677 i 1713. Szczególnie oblężenia z 1659 i 1677 r. spowodowały duże zniszczenia w zasobach dzieł fortecznych oraz zabudowy Szczecina. W ich wyniku miasto przez długie lata podnosiło się z upadku gospodarczego i przestrzennego, a twierdzę zmodernizowano i rozbudowano. Wśród najważniejszych dzieł, które wzniesiono w tym okresie, były: Bastion Młyński na miejscu wcześniejszego dzieła rogowego i rawelinu, Zielony Szaniec przebudowany w Bastion Zielony z przylegającym do niego portem twierdzy, Nowa Brama zastępująca wcześniejszy wyjazd z miasta przez średniowieczną Bramę Passawską (rys.10).

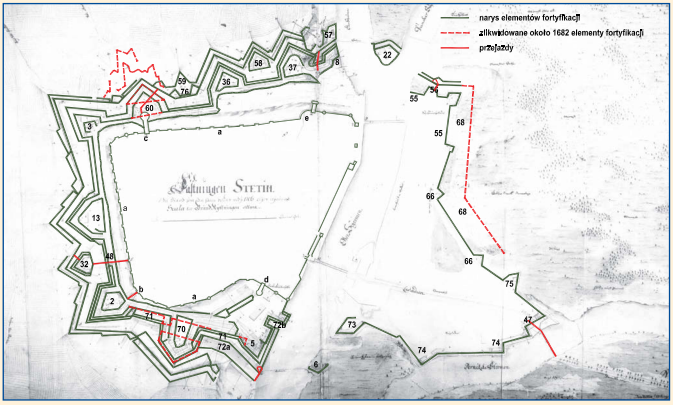

Rys. 10. Fortyfikacje szwedzkie w 1706 r.

W następstwie wybuchu wojny północnej w sierpniu 1713 r. Szczecin oblegały wojska rosyjskie. 2 października 1713 r. miasto opuszczone przez garnizon szwedzki zajęły wojska pruskie. Status quo potwierdził pokój sztokholmski zawarty między Szwecją i Prusami 21 stycznia 1720 r., w wyniku którego Szczecin przeszedł ostatecznie pod panowanie pruskie. 80 lat panowania szwedzkie-

go skutecznie zostało „starte" przez późniejsze pruskie przekształcenia przestrzenne, jak i tragiczne wydarzenia historyczne.

O szwedzkim epizodzie z dziejów Szczecina przypominają jedynie relikty odsłonięte w czasie wznoszenia budynku centrum handlowo-usługowego Kaskada. W maju 2008 r. na placu budowy odkryto fragmenty muru o długości ok. 60 m. Mur o różnym stanie zachowania miał wysokość do 4,6 m, szerokość 1,06 m i nachylenie 72°, posiadał także prostopadle odchodzący od niego tunel o wewnętrznej wysokości 1,14 m i długości 14 m. Były to relikty stoków fosy pomiędzy Bastionami V i VI. W trakcie kolejnych prac odsłonięto także mury przeciwstoku fosy w miejscu Rawelinu 5–6. Na podstawie studium architektoniczno-konserwatorskiego ustalono, że zachowane oblicowanie fosy pochodzi prawdopodobnie z pruskiego etapu rozbudowy twierdzy (XVIII i XIX w.), natomiast narys fortyfikacji jest wcześniejszy, proweniencji szwedzkiej. W wyniku uzgodnień przeprowadzonych z Konserwatorem Miejskim wyeksponowano *in situ* fragment odkrytego muru i uczytelniono narys w posadzce nowego budynku w poziomie 1 oraz umieszczono tablice informacyjne. Udając się do podziemnej części centrum handlowego Kaskada, mamy okazję zetknąć się z zapomnianą kartą historii Szczecina (rys.11).

Rys. 11. Fragment odkrytego na terenie Galerii Kaskada muru dawnej fosy fortecznej.

„Perła w koronie” potęgi militarnej Prus – fortyfikacje pruskie

Po zajęciu Szczecin w 1713 r. nowe władze przekształciły miasto w siedzibę pruskiej prowincji oraz obsadziły silnym garnizonem wojskowym. W 1715 r. król Fryderyk Wilhelm I podejmuje decyzję o unowocześnieniu fortyfikacji szwedzkich, przyjmując koncepcję wybitnego fortyfikatora G.C. Walrave. Prace nad wznoszeniem fortyfikacji oficjalnie rozpoczęto 8 maja 1724 r. od położenia kamienia węgielnego przy nowej Bramie Panieńskiej. Pierwszym realizowanym zamierzeniem projektowym było wzniesienie nowego płaszcza wokół szwedzkich fortyfikacji, z przeciwstrażami wzmacniającymi istniejące bastiony i rawelinami, zgodnie z zasadami szkoły nowoholenderskiej.

Kolejnym ważnym elementem wprowadzonym przez G.C. Walrave było wzmocnienie twierdzy układem fortów: Prusy, Leopold, Wilhelm, Ślimak, konstruowane według systemu bastionowo-kleszczowego i kleszczowego. Trwające ok. 20 lat prace nad fortyfikacjami szczecińskimi przekształciły je w potężną, nowoczesną twierdzę (rys.12).

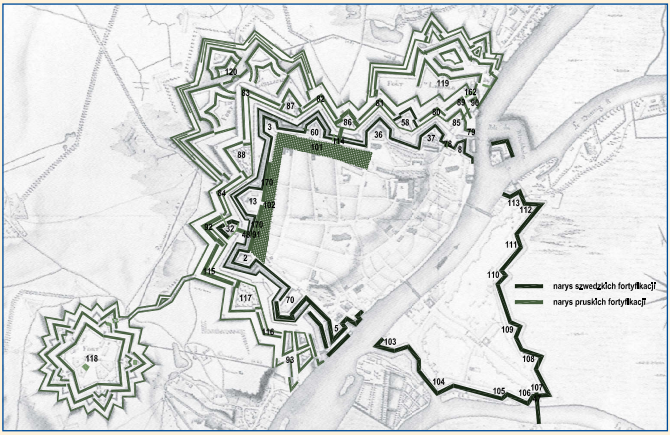

Rys. 12.Fortyfikacje pruskie w XVIII w.

Rozbudowa fortyfikacji pruskich przypieczętowała los miejskich murów obronnych. Średniowieczne fosy pomiędzy szwedzkimi Bastionami III i VII zasypano, a mury z bramami i basztami rozebrano, wznosząc na ich miejscu zabudowę miejską w stylu baroku fryderycjańskiego. Od zachodu, pomiędzy zabudową a kurtyną szwedzkich wałów założono plac nazwany Zielonym Placem Parad (*Grüne Paradeplatz*), od strony północnej zaplanowano Biały Plac Parad (*Weiße Paradeplatz)*, który służył organizowaniu musztr wojskowych. Oba wnętrza urbanistyczne ozdobiono barokowymi bramami fortecznymi: Królewską (*Königstor*) i Portową (*BerlinerTor*). Dawny układ przestrzenny z monumentalnymi bramami zachował się i jest obecnie ważnym elementem infrastruktury urbanistyczno-architektonicznej Szczecina, a obie

bramy uznane są za ważne zabytki architektury *ars militaris* na skalę europejską. Zielony Plac Parad to współczesna al. Niepodległości, Biały Plac nosi nazwę Placu Żołnierza Polskiego. Bramy o kunsztownych barokowych formach i dekoracji wykonane zostały według projektu autora fortyfikacji szczecińskich G.C. Walrave. Bogatą oprawę rzeźbiarską wykonał B. Damart. Przejazdy ujęte zostały „zbrojonymi" pilastrami i półkolumnami toskańskimi, z kartuszami otoczonymi elementami *spolia hostium,* panopliami i trofeami wojennymi. Wzniesiona na zamknięciu ul. Wyszyńskiego w latach 1725–1728 Brama Portowa posiada od strony dawnego przedpola twierdzy szczególnie piękną dekorację attyki z napisem łacińskim upamiętniającym przejście Księstwa Szczecińskiego pod panowanie króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I oraz przedstawieniem brodatego mężczyzny – Boga Odry – Viadrusa spoglądającego na rozciągającą się u jego boku panoramę Szczecina. Pochodząca z lat 1725–1728 Brama Królewska ulokowana została na zamknięciu ul. Mariackiej. Obok bogatej dekoracji o symbolice wojennej brama posiada w attyce od strony dawnego wjazdu do miasta rzeźbiarskie przedstawienia Marsa i Herkulesa. Wnętrze bramy można obejrzeć, zatrzymując się w kawiarni Brama Jazz Cafe, która działa w jej murach od 2000 r. (rys.13a,b).

Ryc. 13a. Brama Królewska od strony dawnego przedpola twierdzy.
Ryc. 13b. Brama Portowa od strony dawnego przedpola twierdzy.

Z potężnej twierdzy, której dzieła zajmowały powierzchnię porównywalną z powierzchnią bronionego miasta zachowały się obok dwóch placów i dwóch bram fortecznych nieliczne relikty oraz topograficzne ślady ukryte w miejskiej tkance współczesnego Szczecina.

Ocalały relikty jeszcze jednej bram szczecińskiej twierdzy – Bramy Parnickiej, która znajdowała się w wale obronnym Łasztow-

ni przed mostem na Parnicy, na zamknięciu ul. Wielkiej Łasztowej – obecnie Energetyków. Wzniesiono ją w 1728 r. w formie 4 filarów osłaniających przejazd przez wał obronny. Słupy pokryte zostały płaskorzeźbami z motywami panoplii i *spolia hostium*, a zwieńczono je pełnoplastycznymi trofeami. Dekoracja rzeźbiarska wykonana przez B. Damarta według projektu G.C. Walrave, rozebrana została po 1873 r. i przechowywana jest obecnie na terenie Muzeum Narodowego w Szczecinie na ul. Staromłyńskiej 27. Reliefy wmurowane zostały w ściany dziedzińca muzealnego. Jedno trofeum ustawiono w lapidarium wśród innych fragmentów rzeźbiarskich, drugie umieszczono na ekspozycji muzealnej mieszczącej się w Ratuszu Staromiejskim przy ul. Księcia Mściwoja II 8.

Jednym z najnowszych odkryć jest odsłonięcie w maju 2014 r. reliktów Fortu Prusy na terenie dawnej pralni wojskowej przy ul. Bartosza Głowackiego 4. Na poziomie fundamentów rewitalizowanego budynku odsłonięto obmurówkę fosy otaczającej główny wał Fortu Prusy pomiędzy Narożnikiem II i Przeciwstrażą 2. Odkryty fragment muru fortecznego zostanie wyeksponowany we wnętrzach pomieszczeń przeznaczonych dla odpoczynku i rekreacji pracowników (rys.14a,b,c).

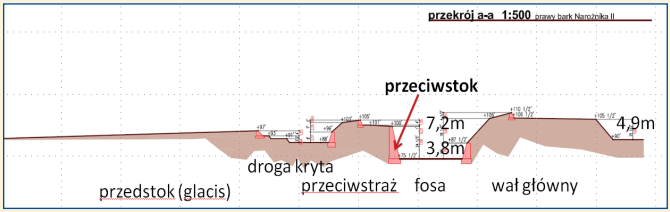

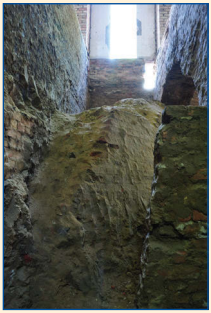

Rys. 14a. Profil Fortu Prusy ze wskazaniem zachowanego przeciwstoku; Rys. 14b,c. Fragment zachowanego muru *in situ* pomiędzy fundamentami dawnej pralni wojskowej.

W miejskiej tkance Szczecina zatopione są również topograficzne relikty pruskich fortyfikacji. W fundamentach Dworca PKS na pl. Grodnickim 1 kryją się pozostałości Rawelinu 8–9, będącego elementem większego układu obronnego, tzw. Ślimaka. Dzieło uległo przebudowie w poł. XIX w., najpierw za sprawą budowy linii kolejowej i dworca kolejowego, później dzięki realizacji fortyfikacji Nowego Miasta. Widoczne ceglane licowanie stoku ukryte

pod kamienną okładziną oraz ceglana wieżyczka na narożniku placu pochodzi prawdopodobnie z poł. XIX w. (rys.15a,b).

Rys. 15a,b. Narożnik dworca PKS z wieżyczką i zachowaną ceglaną oblicówką pod współczesną okładziną kamienną.

Pozostałe relikty topograficzne pruskiej rozbudowy twierdzy szczecińskiej to:

– teren parku Żeromskiego i Wałów Chrobrego z reliktami Fortu Leopold,
– park Andersa z reliktami topograficznymi glacis Narożnika IV Fortu Wilhelm i Przeciwstraży 6 z płaszcza wzniesionego wokół szwedzkich fortyfikacji,
– teren Łasztowi z zarysem Kanału Zielonego pełniącego funkcję fosy rozciągającej się wzdłuż dawnego wału fortecznego oraz układ ul. Władysława IV na odcinku przylegającym do Mostu im. Jerzego Łabudy, która powiela narys fortyfikacji Łasztowni,
– byłe tereny wojskowe pomiędzy ul. Głowackiego i ul. Kusocińskiego z mocno zatartym i nieczytelnym układem urbanistycznym Fortu Prusy. Obszar wykorzystywany był przez wojsko do początku lat 90. XX w., teraz opuszczony, ulega szybkiej degradacji i poważnym przekształceniom, całkowicie zniekształcającym pierwotny układ przestrzenny. W południowej części założenia na miejscu byłego Domu Komendanta znajdują się 2 budynki (ul. Głowackiego 7), pełniące obecnie funkcję magazynowe oraz hotel Kapitan (ul. Narutowicza 17d), w którym mieściły się koszary saperów *Pionier Caserne*.

W lutym 2013 r. w czasie wykonywania fundamentowania pod budynek usługowo-mieszkaniowy Nowe Forty na ul. Kusociń-

skiego doszło do odkrycia reliktów fortecznych, prawdopodobnie pochodzących z okresu przebudowy tego odcinka w trakcie wznoszenia fortyfikacji Nowego Miasta w połowie XIX w. Korytarze ciągnące się pod ul. Kusocińskiego zgodnie z ustaleniami z miejskim konserwatorem miały być zagospodarowane i wyeksponowane przez Inwestora (rys.16a,b).

Rys. 16a,b. Relikty poforteczne odkryte w czasie wznoszenia fundamentów pod zabudowę usługowo-mieszkaniową Nowe Forty na terenie danego Fortu Prusy.

Nowe Miasto – ufortyfikowana nowa dzielnica Szczecina

Kształt nadany fortyfikacjom w latach 1724–1740 nie uległ większym zmianom aż do 1845 r. W 2 poł. XVIII w. niewystarczające finansowanie na utrzymanie fortyfikacji w gotowości bojowej przyczyniło się do zaniedbania dzieł obronnych, co ułatwiło w czasie toczonych wojen napoleońskich, szybkie opanowanie Szczecina przez wojska francuskie 30 października 1806 r. Francuzi rozpoczęli prace porządkowe przy mocno zdewastowanych zaniedbaniami fortyfikacjach oraz stawianie palisad i pali szturmowych, przygotowując twierdzę do obrony. Twierdza szczecińska powróciła pod pruskie panowanie w 1813 r. wraz z upadkiem Napoleona.

Ważnym wydarzeniem w historii twierdzy było dokonanie wyłomu w płaszczu nowożytnych fortyfikacji w celu wprowadzenia połączenia kolejowego Szczecin–Berlin w 1842 r., którego dworzec przylegać miał do południowej, głównej linii obrony miasta. Na koszt spółki akcyjnej kolei wykonano przebudowę tzw. Fortu Ślimak, którą zakończono do 1843 r.

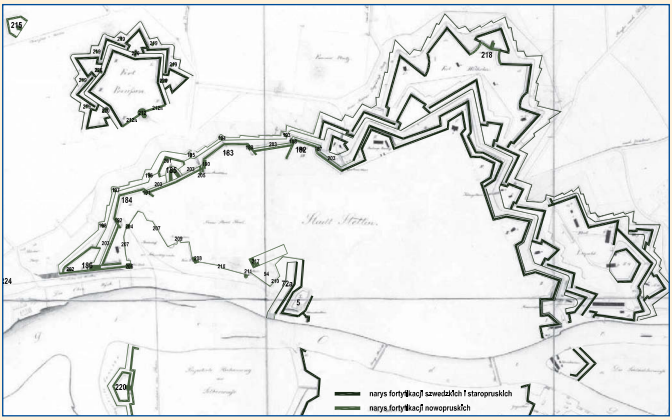

Rys. 17. Fortyfikacje pruskie w latach 1845–1873

W 1 poł. XIX w. pojawiają się pierwsze próby powiększenia obszaru miasta, którego rozwój przestrzenny i gospodarczy dławiły istniejące fortyfikacje (obszar istniejących fortyfikacji równał się obszarowi miasta). Władze miejskie początkowo próbowały wprowadzić zabudowę na Kępie Parnickiej. W połowie lat 40. XIX w. przeprowadzono szeroko zakrojoną kampanię prasową i kół gospodarczych, której celem było podważenie sensu istnienia twierdzy. Jako przykłady przytaczano zniesienie fortyfikacji w Hamburgu i Wrocławiu, co zapewniło tym miastom prężny rozwój przestrzenny i gospodarczy. Wobec silnego nacisku ze strony miasta 15 lutego 1845 r. władze pruskie przedstawiły projekt rozwoju miasta w stronę południową. Zamysł ten został zaaprobowany przez króla Fryderyka Wilhelma IV 24 kwietnia 1845 r.

Fortyfikacje Nowego Miasta wzniesiono w latach 1845–1851. Osią nowego ufortyfikowanego założenia została główna ulica nowego miasta – ul. 3 Maja, która stanowi przedłużenie al. Niepodległości. Założenie urbanistyczne nowej dzielnicy miejskiej to regularna siatka prostokątnych kwartałów miejskich. Nową dzielnicę połączono z dworcem i nabrzeżem Odry ul. Owocową. W wyniku powstania Nowego Miasta rozebrano południowy front fortyfikacji na odcinku od Bramy Portowej do kurtyny Bastionu IX, włączając Bastion IX w obręb nowych fortyfikacji i zmieniając jego numerację na 10.

Fortyfikacje szczecińskie po zrealizowaniu umocnień Nowego Miasta prezentowały się następująco:

- **front południowo-zachodni Nowego Miasta:**
  wał główny składający się z trzech bastionów (pseudobastionów): 7, 8, 9; fort reditowy *Fort Josef*, fort redutowy przylegający do rzeki Odry; kaponiery barkowe w barkach pseudobastionów; kaponiery zewnętrzne,
- **front do strony dworca kolejowego Nowego Miasta:**
  Bateria Południowa i Bateria Północna; mur Carnota na odcinku od Baterii Południowej do bastionu IX–10,

– przeformowanie Fortu Prusy od strony umocnień Nowego Miasta.

Na terenie Nowego Miasta wzniesiono wiele obiektów, które obsługiwały garnizon stacjonujący na terenie nowej dzielnicy. Spacerując po dzielnicy, warto zwrócić uwagę na takie budynki jak: Stare Koszary Artyleryjskie (*Alte Artillerie-Kaserne*) przy ul. Kaszubskiej 35 (1858–1860), Budynek Komendantury Garnizonu Wojskowego przy pl. Batorego 3 (*Garnisonkommandantur*) (1865–1867) – wzniesiony według projektu ówczesnego miejskiego radcy budowlanego Behnke, Kasyno oficerskie przy ul. 3 Maja 1a (*Offiziers-Kasino*) (1869–1872) czy Arsenał z kazamatami przy ul. Korzeniowskiego 2 (*Artillerie-Zeughof*) wybudowany według projektu inż. Paulusa (1868–1869).

Nowe Miasto jest obszarem, gdzie zachowało się stosunkowo najwięcej reliktów fortecznych. Zaliczyć do nich można zachowaną Baterię Północną na dziedzińcu kamienic przy ul. Owocowej 15, 16. Wzniesiono ją w trakcie realizacji fortyfikacji Nowego Miasta, na miejscu reliktów fortyfikacji szwedzkich tzw. linii *Störfang*. Budowę baterii zakończono w październiku 1848 r. Obiekt usytuowano na skarpie ul. Owocowej pomiędzy Bramą Góry Młyńskiej a skazamatowaną Bramą Odrzańską, które zapewniały połączenie Nowego Miasta z dworcem kolejowym i nabrzeżem odrzańskim (rys. 18).

Rys. 18. Bateria Północna wbudowana w kamienicę

Od zachodu do dawnej baterii przylega zachowany mur oporowy – mur Carnota, który dochodził do obecnie nieistniejącej Bramy Góry Młyńskiej. Rozsypujące się relikty muru dostępne są od strony podwórzy kamienic położonych przy ul. Czarnieckiego 9, 10, 10a.

Dobrze zachowany fragment muru na skarpie wzdłuż ul. Czarnieckiego jest pozostałością po murze Carnota, który wzniesiono w latach 1846–1848 pomiędzy reditą fortu a Baterią Południową i Baterią Północną Nowego Miasta. Od strony zaplecza dworca

fortyfikacje przeprowadzono wokół doliny dawnych ogrodów Sacka. Przy wznoszeniu muru Carnota pruscy inżynierowie wykorzystali dawne umocnienia szwedzkie, tzw. linię *Störfang-Reste der sogenannten Bevernscher Linien*, która zachowała się na odcinku pomiędzy dziełem *Rondel* przy wzgórzu Młyńskim – obecne skrzyżowanie ul. Potulickiej i Czarnieckiego a nieistniejącą już Bramą Góry Młyńskiej. Do muru można dotrzeć jedynie od strony zaplecza dworca PKP (rys. 19a,b).

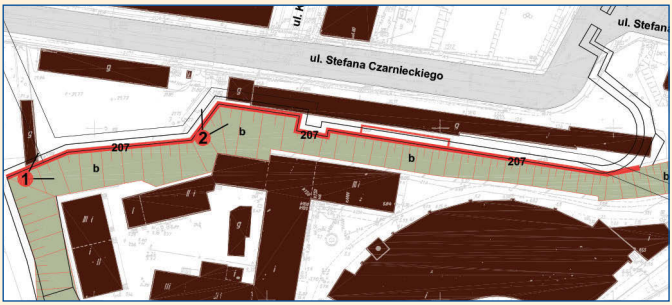

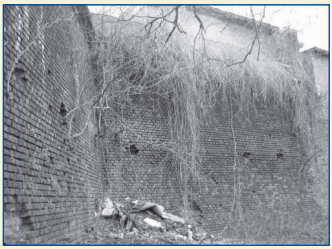

Rys. 19a. Plan sytuacyjny z reliktami muru Carnota (207).
Rys. 19b. Mur Carnota od strony zaplecza dworca PKP

Wśród zabudowy Nowego Miasta kryje się jeszcze jeden relikt fortyfikacji. Jest to mur Carnota i lewa kaponiera barkowa z poterną Bastionu 9 pomiędzy stokami terenu PKP a ul. Potulicką. Zachowany odcinek muru z zewnętrznej linii obrony Nowego Miasta znajduje się na tyłach domu przy ul. Potulickiej 54d, w ogródkach przydomowych. Ceglany mur ma szerokość 1,2÷1,3 m oraz wysokość 5÷6 m i składa się z dwóch odcinków łączących się pod kątem rozwartym. Odcinek zewnętrzny od strony Odry posiada wysokość około 3,5÷4 m, 8 otworów strzelniczych zasypanych z drugiej strony ziemią. Drugi odcinek muru, dochodzący prostopadle do ul. Potulickiej, kryje 4 pomieszczenia sklepione kolebkowo. W obrębie „nowopruskiego" umocnienia zachował się także niemiecki schron bojowy na karabin maszynowy z czasów 2 wojny światowej (rys. 20a,b).

Śladami topograficznymi są relikty glacis Bastionu 7 NM kryjące się w spadku terenu, na którym znajduje się skwer Friedricha Ackermanna. Na glacis ulokowany był cmentarz wojskowy *Neuer Militair Kirchhof*, który położony był na stokach glacis pomiędzy Bastionem 7 Nowego Miasta i Słoniczołem osłaniającym Rawelin 6–7.

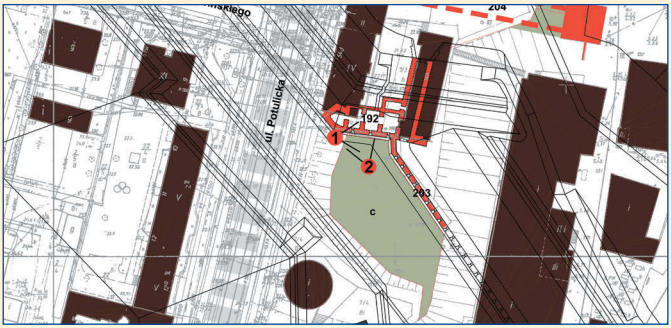

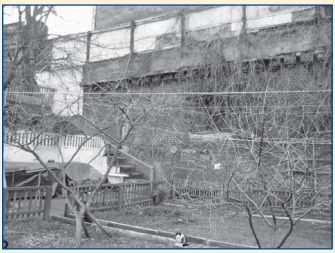

Rys.20a. Plan sytuacyjny z reliktami muru Carnota (203) i lewej kaponiery barkowej Bastionu 9 z poterną.
Rys.20b. Lewa kaponiera barkowa Bastionu 9 z poterną.

W 2 połowie XIX w. dochodzi do ważnego przełomu technologicznego w dziedzinie wojskowości – odkrycia artylerii gwintowanej. Wzrost zasięgu ognia artyleryjskiego wysunął linię obrony przed miasto o około 6–10 km oraz doprowadził do rezygnacji z ciągłej linii obrony, którą zastąpiono samodzielnymi fortami.

W tym miejscu historia fortyfikacji szczecińskich dobiega kresu. Jak w wielu innych miastach doby kapitalizmu dziewiętnastowiecznego, dzieła fortyfikacyjne ograniczające rozwój miasta w wyniku utraty funkcji obronnych uległy likwidacji. Bezpośrednią przyczyną były silne ruchy społeczno-gospodarcze zmierzające do zniesienia statusu miasta-twierdzy, a w efekcie niwelacji fortyfikacji. W Szczecinie podjęcie w 1873 r. decyzji o zniwelowaniu fortyfikacji, otworzyło przed miastem możliwość rozbudowy układu urbanistycznego i rozplanowania nowych obszarów miejskich, ale jednocześnie zakończyło etap związany ze szczecińskimi fortyfikacjami.

Bibliografia

Dzieje Szczecina wiek X-1805. T. 2–3, Red. G. Labuda, Warszawa–Poznań 1985,

M. Stelmach, *Studium urbanistyczno konserwatorskie miasta Szczecina. Fortyfikacje Szczecina od XII do XIX w.* mps. Szczecin 1986,

N. Ahlberg, *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplnering 1521–1720,* Uppsala 2005,

I. Kozłowska, *Szczecińskie fortyfikacje nowożytne. Rola fortyfikacji nowożytnych w kształtowaniu układu przestrzennego miasta Szczecina oraz wpływ analizy historycznej na współczesne działania projektowe i zakres ochrony konserwatorskiej*, [rozprawa doktorska], 2008, i inne publikacje z tematu fortyfikacji szczecińskich.

Źródła ilustracji

Rys. 1: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alten_Stettin.jpg
Rys. 2a: www.wikipedia.org
Rys. 3a,b: C. Fredrich, Ein Stück der Mittelalterlichen Stadtmauer Stettins. W: BSt NF Bd. XXVII, Stettin 1925
Rys. 4a: Ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie – MNS/A. Foto/15571
Rys. 5a: http://encyklopedia.szczecin.pl
Rys. 6a,b,c: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alten_Stettin.jpg
Rys. 7: http://encyklopedia.szczecin.pl
Rys. 8: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alten_Stettin_%28part_3%29.jpg

Izabela Kozłowska:
Rys: 2b, 4b, 5c, 9,10,11,12,13a,b, 14b,c, 15a,b, 16a,b, 17, 18, 19a,b, 20a,b

Szczecin

Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków
Gmina Miasto Szczecin
Plac Armii Krajowej 1
70-456 Szczecin
mkz@um.szczecin.pl